

ÜLKƏR BAHADIR qızı SƏLİM

Bakı Dövlət Universiteti

PREDİKATİV QURULUŞLU FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR

Frazeologizmlərin struktur-qrammatik baxımından təsnif edərkən iki qrupa bölürük. Bölgünün birinci qrupunu söz birləşməsi şəklində olan frazeologizmlər, ikinci qrupunu isə cümlə şəklində olan frazeologizmlər təşkil edir. Bu ayırma qeyri-predikativ və predikativ frazeologizmlər adları altında da verilir. Qeyd edilən nöqteyi-nəzər ətrafında fikir ayrılıqları da müşahidə olunur. Bu zaman əsas mübahisə predikativ frazeologizmlər ətrafında getdiyindən, məsələn atalar sözü, zərb məsəllər, aforizmlərin frazeoloji sistemə daxil edilməsi üzərində cəmləşir.

Predikativliyi inkar etmək cümlə quruluşunda olan vahidləri frazeoloji sistemdən kənarlaşdırmaq, onları ayrıca qruplaşdırmaq cəhdlərinə aparıb çıxarır ki, bu da dil vahidlərinin müəyyən qisminin müəyyənləşdirilən siniflərindən heç birində yer almadığını əsaslandırmaq tələbini ortaya atır. Tədqiqatçıların bəziləri əsaslandırma zamanı atalar sözü və məsəllərin ədəbiyyatşünaslığın tədqiqat obyektı olması fikrini irəli sürürlər (H.Bayramov, A.Qurbanov və b.). Məsələn, H.Bayramov ibarələr, hikmətli sözlər, aforizmlər və başqa sabit söz birləşmələrinin frazeologiyaya münasibətini bildirərək yazır: "...adlarını çəkdiyimiz müxtəlif səciyyəli ifadələr Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri olmadığından filologiyada, o cümlədən dilçilikdə bunlardan «frazeologiya» adı altında bəhs etmək məqsədəuyğun deyildir. Lakin bu heç də həmin ifadələrin bədii əsərlərdə, ümumiyyətlə dildə işlədilməsi, tədricən zənginləşməsi, üslubi məqsədlərlə istifadəsində yazıçıların fəaliyyəti, rolu və yaradıcılıq üslubunun əhəmiyyətini azaltmaq demək deyil. Bizcə, yaradıcılıq üslubu, üslubi məsələlərlə əlaqədar olaraq bu qəbildən olan ifadələrin «frazeologiya» deyil, daşıdıqları xüsusiyyətlərlə əlaqədar olaraq özlərinə məxsus adlarla adlandırılması daha məqsədə müvafiqdir" [2, s. 52]. Belə yanaşma nəticəsində atalar sözü, zərb məsəllərin bəzilərini frazeologiyaya daxil etmək,

əksəriyyətini isə kənarda qoymaq kimi münasibət müşahidə olunur. Bu zaman frazeologizm hesab edilməyən atalar sözü və məsəllərin hansı meyar üzrə müəyyənləşdirilməsi barədə məlumat verilmir.

Ə.Dəmirçizadə isə idiomatik cümlələrin əsas hissəsi idiomatik ifadələr qrupuna daxil olduğunu qeyd edir və yazır: “ümumiyyətlə son hissəsi feillərdən ibarət olan cümlə əsilli idiomlar məsdər şəklinə salınaraq idiomatik ifadələr qrupuna daxil edilir (qulaq ardına vurmaq, ağzından süd iyi gəlmək və s.). Lakin elə idiomlar da var ki, bunları quruluşca ancaq cümlə kimi tanımaq lazımdır. Belə idiomatik cümlələrdən bəzisinin birinci hissəsi ya müstəqil xəbərlə, ya feili bağlama ilə, bəzən də feili sifətlə, feili isimlə ikinci hissəyə bağlanır. İkinci hissə isə ya feildən, ya da başqa nitq hissəsindən düzələn xəbər olur. Belə idiomlarda feillə bitən ikinci hissəni məsdər şəklinə salmaq mümkün olsa da bunlar ümumilikdə idiomatik ifadələrdən quruluşca fərqlənir və cümlə mahiyyəti daşıyır; məs.: ağır otur, batman gəl; bir qulağından alır, o birindən salır; yüz ölçüb, bir biç və bu k.” [3, s. 172]. Ə.Dəmirçizadə cümlə idiomlarını da iki qrupa bölmüşdür:

- 1) hökmi-cümlə idiomları;
- 2) nida-yi-cümlə idiomları.

Göründüyü kimi, Ə.Dəmirçizadə «idiomatik cümlələrin əsas hissəsi idiomatik ifadələr qrupuna salınır» cümləsində «əsas hissə» söz birləşməsindən istifadə etmişdir ki, bu da kənarda qoyulan hissənin mövcudluğu anlamını verir.

Ümumiyyətlə dilçilikdə cümlə quruluşlu frazeoloji vahidlərin mövcud olub-olmaması mühasibəli məsələlərdəndir. Ayrı-ayrı dilçilər fərqli fikirlərə bu məsələyə münasibət bildirmişlər.

H.Bayramov atalar sözü və məsəlləri frazeoloji vahid hesab etməmiş, onların frazeoloji vahidlərlə iki ortaq cəhətinin olduğunu göstərmişdir. O, birinci ortaq cəhəti sabit birləşmə olmaq, ikinci cəhət kimi komponentlər sırasının dəyişməzliyi hesab edir. Atalar sözü və məsəllərin az hissəsinin frazeologiyanın zənginləşməsində iştirak etdiyini vurğulayır. Atalar sözü, eləcə də zərb məsəlin quruluşun və məzmununda frazeoloji birləşmə daxilinə aid edilməsi üçün üç cür dəyişikliyi əsas götürür. O yazır: “1) dilimizdəki frazeoloji vahidlərin az qismi atalar sözü və məsəllərin bir hissəsinin atılaraq işlədilməsi əsasında formalaşır; 2) nəsihət məzmunlu atalar sözlərinin həqiqi mənaya malik olmalarının bəzisi məcazi mənada işlədilməklə və quruluşda da dəyişikliyə uğradılmaqla frazeoloji vahidə çevrilmişdir; 3) dilimizdəki atalar sözünün az bir qisminə mətnin məzmunu ilə əlaqədar olaraq şəxs bildirən sözlərdən (isim və əvəzlilikdən) ibarət mübtəda artırmaqla frazeoloji vahid düzəldilmişdir” [2, s. 40-43].

M.Mirzəliyeva cümlə şəkilində olan frazeologizmlərin dildə hazır vəziyyətdə olduğunu, digərlərindən öz qrammatik quruluşu, semantik və üslubi xüsusiyyətləri ilə fərqləndiyini qeyd etmişdir.

N.Seyidəliyevin fikrinə görə, “frazeologiya sahəsində cümlə tipli frazeologizmlər xüsusi bir qrup təşkil edir. Onlar bitmiş bir fikri bildirməklə sintaktik vəzifə daşıyır. Frazeoloji xarakterli cümlələr tərkibinə görə həm sadə, həm də mürəkkəb quruluşlu olur. Sadə quruluşlu frazeoloji cümlələrə adı batmaq, ağ eləmək, acığı soyumaq tipli ifadələri, mürəkkəb quruluşlu frazeoloji cümlələrə isə göz yaşı axıtmaq, bir dili var, qırx açarı, bir qara pula dəyməz kimi vahidləri misal göstərmək olar” [7, s. 40]. N.Seyidəliyev nəqli cümlə tipli frazeologizmlərdən bəhs edərkən “ağına batmaq; ağzına vurmaq, ürəyi sıxılmaq, dilə tutmaq, baş çəkmək, səbr kasası dolmaq, baş çəkmək frazeologizmlərini göstərir və onların cümlədə işlənməsinə dair nümunələr vermişdir. Bu vahidlər cümlədə predikativlik göstəricisi qəbul edirlər. Bu baxımdan yanaşsaq Mir Cəlalin müəllifi olduğu əsərlərində də predikativ quruluşlu frazeoloji cümlə nümunələri aktiv formada işlənmişdir. Məs: *Qədirin ürəyi çox sıxıldı, yüzbaşını o indi başa düşmüşdü.* [6, s. 21], *Qədirin ürəyi xarab oldu.* [6, s. 45], *İgidlərin ürəyi bir tikəydi ki, oxay deyib can verirdilər.* [6, s. 52], *Kişini qorxu çuğladı, canında vahimə, qəlbində həyəcan qaynadı* [6, s. 40].

Ümumiyyətlə, dil vahidi anlayışı nitq materialını formalaşdırmaqda iştirak edir. Fonem, morfem, leksem, cümlə ardıcılığında elə aralıq element və ya ünsürlər vardır ki, onlar dil vahidi olmur. Məsələn, heca, fonem birləşmələri fonem-morfem aralığında yerləşir. Söz-forma leksemdən sonra gələn dil elementidir. Cümlənin formalaşma prosesinin gedişini məntiqi baxımdan belə bir ardıcılıqla göstərmək olar: leksem→söz-forma→söz birləşməsi→cümlə. Bu ardıcılıqda birinci yerdə duran leksem dildə mövcud olan vahiddir və danışan/yazan onu hazır şəkildə götürür. Leksemə artırılan qrammatik vasitələr də hazır şəkildədir, söz-formanı düzəltmək qaydası da məlumdur. İki söz-forma və ya iki sözün birləşməsi qanunauyğunluğu, nəhayət, predikativliyi yaratmaq vasitələri, onların artırılma qanunauyğunluqları da bəllidir. İnsanın dildən istifadə etmək bacarığı sanki avtomatlaşmış prosesdir. Bununla belə, həmin prosesdə dildə olan hazır vasitələrdən istifadə olunur. Frazeoloji vahidlər də hazır vasitələrdən olub leksik sistemdə özək sözə əsasən yerləşir. Qeyri-predikativ frazeologizm leksem funksiyasını yerinə yetirir və cümlənin formalaşdırılması prosesində hazır material kimi işlədilsə, cümlə tipli frazeologizm mətnin yaradılmasında hazır şəkildə öz tətbiqini tapır. Bu cəhət cümlə quruluşlu frazeologizmlər ətrafında mübahisənin hələlik tam

qapanmadığını təsdiq edir. Müasir linqvistikada cümlə şəkilli frazeologizmlərin atalar sözü, zərb məsəl, aforizm, qanadlı sözlər, rəvayətli ifadələri və s. əhatə etdiyi qeyd olunur.

M.Adilov və G.Yusifovun «Sabit söz birləşmələri» əsərində göstərilir ki, dildə sabit söz birləşmələri vardır və bu birləşmələr nitq prosesində düzəldilən sərbəst birləşmələrdən fərqli olaraq nitqə hazır şəkildə daxil edilir və dilin paradiqmasına aid olur. Müəlliflər Azərbaycan dilinin sabit leksik birləşmələrinə aşağıdakıları daxil edirlər: «idiomlar, frazeologizmlər, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, qanadlı sözlər, komparativ birləşmələr, xalq dilinə məxsus mürəkkəb terminlər, mürəkkəb onomastik vahidlər, bir sıra mürəkkəb fəxri adlar» [1, s. 6].

Ziynət Əlizadə Azərbaycan atalar sözü və zərb məsəllərini kompleks şəkildə öyrənmişdir. Onun fikrinə görə, atalar sözləri cümlə formasında olan sabit birləşmələrdir, bir cümlə çərçivəsində konkret fikir sərrast şəkildə ifadəsini tapır. Cümlədə izafi sözlərin işlədilməsinə, məzmunun çətin başa düşülən şəkildə ifadə olunmasına yol verilmir. Yəni konkretlik, dəqiqlik və az sözdən istifadə edilməsi ilə dərin məzmunun ifadə edilməsinə diqqət verilir. Hansı dildə olur-olsun bu cəhət əsas götürülür. Atalar sözlərinin quruluş oxşarlığını, onlarda ritmə, qafiyəyə, paralelizmə və s. geniş yer verilməsinin səbəbi də bundadır. Z.Əlizadə atalar sözü və zərbi-məsəlləri birmənalı olaraq frazeologiyanın tədqiqat obyektini hesab edərək yazır: «Atalar sözü və zərbi məsəllər səciyyəvi xüsusiyyətlərinə, özünəməxsusluğuna görə frazeologiyanın bir layını təşkil edir və bu bəhsə də daxil edilməlidir» [4, s. 89]. Frazeologiyaya aid tədqiqat işlərini nəzərdən keçirdikdə atalar sözünün sistemdəki yerinin gah qəti təyin edilməsi, gah da bu yerin mübahisəli olması faktının irəli sürülməsini müşahidə edirik. “Atalar sözlərinin dil sistemində yeri hələ də qəti şəkildə müəyyənləşdirilməmişdir. Gördüyümüz kimi, bəzi tədqiqatçılar atalar sözlərini də frazeologiyaya daxil edib bunlardan bir dil vahidi kimi bəhs edirlər. Bəziləri isə atalar sözlərini «dil sistemindən xaricdə» öyrənməyi tələb edir.

Zənnimcə, frazeologiyanın daxilində atalar sözü çox səciyyəvi və xüsusi mövqe tutur. Frazeoloji birləşmənin atalar sözü və ya məsəllərin tərkibində işlədilməsi onu bütünlekdə frazeoloji vahid kimi işləndilməsinə əsas verməməlidir. Çünki atalar sözlərinin daxilində də bir sıra səciyyəvi frazeoloji birləşmələrin ola bilməsi halı mümkünlüyü nəzərə alınmalıdır.

Xalq yaradıcılığının bir qolu olan atalar sözlərinin mənbəyi onun məxsus olduğu xalqdır, həmin xalqın tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənəsi, həyat tərz, yaşadığı təbiətdir. Həm atalar sözləri, həm də frazeoloji birləşmələr məxsus olduğu xalqın adət və ənənələrini, təfəkkür tərzini, dünyagörüşü və psixologiyasını özündə əks etdirir. Lakin atalar sözü, zərb məsəl, aforizm, qanadlı sözlər, rəvayətli ifadələr, alqışlar, qarğışlar, ibarələr kimi vahidlərin bir-biri ilə həddləri dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyaya dair xeyli sayda tədqiqatlar aparılsa da belə vahidlərin dəqiq terminoloji sistemi formalaşdırılmamışdır. Hələ ki mübahisə obyektini tipləri konkretləşdirmə çərçivəsində qapanıb qalmışdır.

Türk dillərinin tətqiqatlarında xüsusilə qıpçaq və oğuz qrupu türk dillərində 3 tip frazeoloji vahidin varlığını qəbul edilir: söz, birləşmə və cümlə səviyyəli. “Söz səviyyəli frazeoloji vahidlər kimi, cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərin də dilçilikdə qəbulu mübahisəlidir. Lakin bütün bu mübahisələrə baxmayaraq türk dillərində cümlə tipli frazeoloji vahidlər mövcuddur və istər ədəbi, istərsə də canlı danışiq dilində cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərdən geniş şəkildə istifadə edilir. Qeyd edək ki, türk dillərində cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyətini atalar sözləri, alqış və qarğışlar təşkil edir” [5, s. 263].

N.Seyidəliyev cümləşəkilli frazeologizmləri Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası əsasında araşdıraraq, əldə etdiyi faktlara istinadla göstərir ki, həmin cümlələr ən çox nəqli, sual və nida cümlələri əsasında formalaşmışdır. “Bunu əsas tutaraq cümlə tipli frazeologizmləri aşağıdakı qruplara bölmək olar: 1.Nəqli cümlə tipli frazeoloji vahidlər. 2.Sual cümləli frazeoloji vahidlər. 3.Nida bildirən frazeoloji vahidlər” [7, s. 41]. Cümlə şəklində olan frazeologizmlərin tərkibində onomastik vahidlər yer alır. Onları “tərkibində onomastik vahid olan cümləşəkilli frazeologizmlər” və ya “cümləşəkilli onomastik frazeologizmlər” adlandırmaq olar. Cümləşəkilli onomastik frazeologizmləri tərkibdəki onomastik vahidin növünə görə yarımqrupları da ayırmaq mümkündür. Əgər cümləşəkilli onomastik frazeologizm antroponim daxildirsə, bu vahid cümləşəkilli antroponimik frazeologizm, toponim daxil olarsa, cümləşəkilli toponimik frazeologizmlər qrupu yaranır.

Frazeologizmlər üçün onların semantikasından asılı olaraq aşağıdakı cəhətlər səciyyəvidir: 1) ekspressivlik; 2) məcazilik; 3) obrazlılıq. Bu xüsusiyyətlər cümləşəkilli frazeologizmlərdə daha qabarıqdır. Frazeologizmlərin, o cümlədən də frazeologizmlərin, həmçinin atalar sözlərinin, zərbi-məsəllərin, hikmətli sözlərin bir dildən digərinə tərcüməsi və transformasiyası zamanı əsas diqqət semantik oxşarlığa, məzmun eyniliyinə yönəldilir. Frazeologizmlərin dillərarası struktur, daha dəqiq desək, komponent uyğunluğu ekvivalent frazeologizmlərin müəyyənləşdirilməsinin əsas amillərindən biridir. Frazeologizmlərin tam

struktur-semantik ekvivalentliyi qohum dillər üçün daha səciyyəvidir. Məlum olduğu kimi, frazeologizmlər xalqın milli mədəniyyəti, düşüncə tərz, adətləri ilə bağlı olur, onlarda millilik güclüdür. Hər bir dilin daşıyıcısı olan xalqın özünəməxsus dünyagörüşü, təsəvvürləri, ətraf mühitə münasibəti, etik-fəlsəfi baxışları, məişət, təfəkkür tərz və s. ilə bağlıdır. Frazeologizmlərin bir dildən digərinə tərcümə çətinlikləri də bu səbəblərlə çox bağlıdır. Bir sıra hallarda frazeologizmlərin başqa dillərə tərcüməsi zamanı dilin daşıyıcılarının ifadəni qavraması və özünü küləşdirməsi üçün müəyyən zaman keçidi tələb olunur. Cümləşəkilli onomastik frazeologizmlərin əsas fərqləndirici əlaməti quruluşca cümlə olmaqla əlaqələndirilsə də, frazeologizmin məna dairəsi, onun semantikasi bu vahidi məzmun mahiyyətinə, eləcə də məzmun tamlığına görə onu bitmiş tama çevirir. Belə frazeologizmlərin semantikasının açılması çox zaman fon bilikləri tələb edir. Bu baxımdan biz belə hesab edirik ki, cümləşəkilli frazeologizmlərə strukturca sintaktik vahid kimi baxmaq olar, semantika və məzmun prizmasından yanaşdıqda isə bu cür vahidlərin əlahiddə bir qrup təşkil etməsi nəzərə alınmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1991
2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962
4. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözü və zərb məsəllərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: ADU, 1980
5. Mahmudova Q. Türk dillərinin frazeologiyası, Bakı: Nurlan, 2009
6. Mir Cəlil. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1967
7. Seyidəliyev N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. Bakı: Araz, 2006

Улкер Бахадир кызы Селим

Фразеологические единицы с предикативной структурой

Резюме

В статье рассматривается проблема фразеологических единиц и их структурных типов. Установлено, что они образуют отдельную группу по своим структурным типам. Дается краткий обзор отношения к фразеологическим подразделениям в азербайджанской лингвистике. Классификация фразеологических единиц является признаком классификации из-за ономастических единиц в общей семантике фразеологических единиц, создает определенные трудности в их переводе и преобразовании на другие языки.

Ключевые слова: словосочетания, предложение, фразеологизм, ясновидящая фразеология, отцовское слово, афоризм, идиома.

Ulker Bahadir gizi Selim

Phraseological units with predicative structure

Summary

The article deals with the problem of phraseological units and their structural types. The idea that they form a separate group in their structural types is established. The article gives a brief overview of the attitude towards phraseological units in Azerbaijani linguistics. The classification of phraseological units is a sign of classification due to the onomastic units on general semantics of phraseological units creates some difficulties in their translation and transformation into other languages.

Keywords: phrases, sentence, phraseological unit, sentence-shaped phraseology, proverb, aphorism, winged words.